I. Материяли за веществената култура изъ „Срѣднитѣ Родопи".[1]

Отъ Ст. Н. Шишковъ.

1. Жилище на човѣка.

а) Колиби, къшла, махалчинка, селце, село.

Мѣстото, дѣто живѣе единъ стопанинъ — баща съ челядьта си, т. е. кѫщата му, имотътъ му, разбирано и селото, или махалчината съ покраината изобщо, се казва съ турската дума **ме^{я}ке^{а}н'**. Тъй напр. казватъ: **нѐгувие^{а} ме^{а}кѐ^{а}н' е^{а} в Влàхуву** (село), **в планино^{а}на, в уво^{а}на**, или **той нѐма ме^{а}ке́^{а}н' ни в сува, ни в другу селу** и т. н., а това значи, че мѣстото (кѫщата съ имотътъ какъвто има), дѣто живѣе еди-кой си, е въ едикое си село, или изобщо въ планината, или въ полето, или пъкъ той нѣма такова постоянно жилище ни въ това, ни въ друго село. Такова широко значение има тая дума.

Самата сграда, каквато и да била тя (малка, голѣма, въ селото или отдѣлно вънъ при имотътъ), въ

[1]) Като изходна точка въ тия материяли по веществената култура въ Срѣднитѣ Родопи земаме горното течение на р. Арда, собствено Ахѫ-челебийско, Ирдерско, Даржѫ-дерско и донѣкѫдѣ и Скечанско. Другитѣ Родопски покраини, макаръ и изцѣло земени да съставятъ изобщо едно цѣло, обаче тѣ пакъ си иматъ своитѣ типични отлики и поради това трѣбва отдѣлно да се изучватъ и описватъ.

която живѣе челядьта и кжта всичко, що ѝ е потрѣбно за живѣене, изобщо се казва **дом, коащя,** а понѣкога казватъ и **своартищеа.** (23) Въ по-широко значение пъкъ цѣлиятъ имотъ, какъвто стопаний една челядь (кжща, плѣвня, оборъ, кьшли, ниви, градини, ливади, добитъци и пр.), се казва съ турската дума **ватàн. И тò си еа сбрàлу думч'оак,** казватъ на нѣкой сиромахъ, който е сполучилъ да си припечали кжща и покжщнина. **Еай сувà еа нашеату своартищеа,** значи тая кжща е нашето собствено жилище, въ което се намираме (свъртаме), живѣемъ. Или пъкъ казватъ за нѣкого, който е сполучилъ да си припечали голѣмъ имотъ, движимъ и недвижимъ, и го има и прибира на едно мѣсто, **ватанлѝеа чилéак еа, гулéам еа нѐгувиеан ватáн. Той си еа на ватàнат, та нѝкуй ниможеа му прусоади,** значи тоя човѣкъ самъ си е господаръ на кжщата и имотътъ, негова собственость е и никой не смѣе да му се бърка въ работитѣ и т. н.

Изобщо движимиятъ и недвижимиятъ имотъ, припечаленъ съ свой собственъ трудъ отъ единъ стопанинъ и неговата челядь, се казва негова **моака. Макóвал са еа, та гу има,** т. е. трудилъ се е, работилъ е и го е припечалилъ. **Имàн'еа** или **стòка** се разбира добитъкътъ за доходъ, т. е. повече отъ толкова, колкото е нуждно на една челядь за личнитѣ ѝ потрѣби; казва се още и на всѣкакви други движими, честишъ и недвижими имоти въ по-голѣмо количество, отколкото сж нуждни за личната прѣхрана на челядьта. Тъй напр. овцетѣ на единъ скотовъдецъ сж негова **жива стока,** или **жѝву иман'еа.** Сжщо е **стòка** или **имàн'еа** това, що има за търгуване абаджията, бакалинътъ и др. **Дукàрал еа млогу жива стóка, вдѝгнал еа млогу иман'еа,** казватъ на нѣкой търговецъ джелепинъ, или скотовъдецъ кехая, който е събралъ много добитъкъ,овце или товаренъ добитъкъ, и за търгуване, или пъкъ нѣкой абаджия е задигналъ голѣмо количество вълна или аби за търгуване.

Всички други потрѣби въ кжщи (покривки, постелки, сждове, разни прибори и др. т.) се казватъ **коашнина** или **пòкашнина.** И тъй мѣстото, дѣто е уста-

новена за постоянно да живѣе една челядь, е неинъ **меᵃкеᵃн'**, а имотътъ, какъвто има припечаленъ по единъ или другъ начинъ, но вече негова собственость, се казва неговъ **ватàн**, обаче челядь, която се намира на наслѣденъ имотъ, послѣдниятъ рѣдко се казва ватанъ, а честишъ съ сжщинското му име пакъ турско — **мирàс, ч'ȳзда моᵃка, друг гу еᵃ идиндѝсувал** и т. н. И тъй ватанътъ, т. е. личната собственость на една челядь, състои отъ **дом, моᵃка, коᵃшнина и иман'еᵃ.**

Земледѣлецътъ и скотовъдецътъ Родопчанинъ и днесь се стреми да си припечали повечко **м'ул'к'** — работна земя — на едно мѣсто събрана и тамъ да си построи жилище, което обикновено носи името **кулѝба** или **кашлоᵃ**. Тамъ той живѣе съ челядьта си, работи **м'ул'кеᵃт**, прибира си **макоᵃта** и **стоката,** припечалва си **коᵃшнина** и си сбира и увеличава за **синувеᵃ** и **доᵃщеᵃреᵃ** и **стàру вреᵃмеᵃ ватан,** та да има съ какво да го **прущават** и **спуминат внȳци** и **преᵃвнуци**. Единъ день челядьта се увеличила, синоветѣ се изжснили и съставили нови челяди, които поразпокжсали дѣдовъ и прѣдѣдовъ имотъ, съградили си отдѣлни **коᵃщи** — **колѝби**, припечалили си **жѝва стока, коᵃшнина** и тъй образували свой ватанъ, отдѣлно сѣмейство.

Колибата — кжща изобщо е двуетажна сграда, и само прѣдната страна — лицето — отъ първия етажъ нагорѣ е паянтова — **читлеᵃм'оᵃ**, т. е. оплѣтенъ съ дървени прѣчки и слѣдъ това измазани и вънъ и вжтрѣ съ калъ. Изобщо се избира мѣстото за колибата да бжде въ срѣдъ работната земя, да е близо до вода и гората, да е на **припеᵃк**, т. е. къмъ югъ обърнато и въ сжщо врѣме на **куйтулук** мѣсто, т. е. въ нѣкоя полянка по ребрата на склонътъ, или въ нѣкоя долинка, дѣто не хваща силенъ вѣтъръ. Пространството, което заема цѣлата колиба — постройка, е отъ 100 до 300 кв. м. Въ нея, т е. подъ нейния покривъ трѣбва да се побира и челядьта, и добитъкътъ, особено едрия, а отгорѣ на това да се кжта и покжшнината, и храната. Ето единъ отъ най-обикновенитѣ стари типове колиби — кашли.

боти и по-лесно използува труда си и земята. Дори и да има въ селото си кѫща за живѣене, то пакъ има и колиба при работната си земя, дѣто прѣкарва извѣстна часть отъ годината, кога по-малко или повече. Нѣкои иматъ такива колиби и по двѣ, три въ разни мѣста, споредъ количеството на притежаваната работна земя и разстоянието отъ селото или другата колиба. И това е твърдѣ практично и естествено, защото съ стопанисването работна земя 1—2 и повече часове далече отъ селото или другата колиба неможе да се използува изцѣло трудътъ на челядьта, да се прибира и кара съ добитъци храната въ кѫщата въ село, или въ колибата на такова разстояние. Ето защо при такива условия по-имотнитѣ сѣмейства си строятъ при всѣки по-голѣмичъкъ комплектъ работна земя и отдѣлна колиба, която, и да не е приспособена за постоянно жилище, все пакъ служи за прѣкарване тамъ на челядьта извѣстно врѣме, т. е. когато да прибиратъ хранитѣ отъ земята си, или най-малкото поне да служи за плѣвня и оборъ.

Съ врѣме синоветѣ се оженвали и съставяли отдѣлни челяди, които раздѣляли имотитѣ на дѣдитѣ си, увеличавали ги и по такъвъ начинъ се явявали по нѣколко колиби на едно мѣсто, нарѣчени **кулибак** или **махалчѝнка, махало**[а], ако челядитѣ сѫ били повече отъ 10—15 на едно мѣсто.

Колибата, въ която живѣе една челядь и прибира и кѫта каквото изработи и стопанѝ, се казва още и **кашло**[а]. **Тие**[а] **са на кашли**, казватъ за нѣкои, които живѣятъ въ колиби.

Слѣдъ увеличаването на колибитѣ въ махали, послѣднитѣ въ нѣколко по голѣми единици, товава вече се образува селце и село. Тъй сѫ станали много села, които стари хора сѫ запомнили като колибаци или махали. Въ Ахѫ-челебийско българскитѣ селца Хасовица, Писаница, Фатово, Габрово, Турияна и др. помашкитѣ Стража, Яманско, Кокориво и много други и сега не сѫ изгубили своето значение, видъ и животъ на колибаци. Широка-лѫка брои повече отъ 20 махали, нѣкои отъ тѣхъ порасли вече и прѣименовани на села

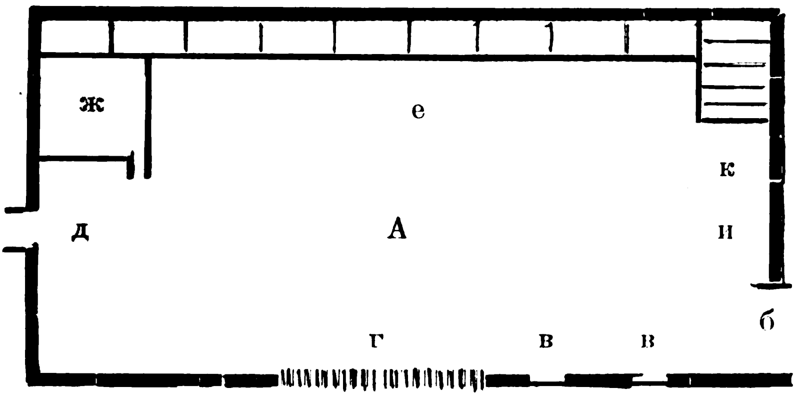
— общински единици (Стойкитѣ, Върбово), а други и сега се наричатъ отъ съсѣднитѣ махали и селца **кулибàре**[а], **кулѝби**, напр. Вудо[а]та, Магаржѝица и др.

Поради усилни врѣмена и за прѣдпазване отъ разни неприятелски нападения, каквито въ Родопитѣ и сега не сж рѣдкость, колибитѣ се строятъ изобщо на **зàве[а]т** не само отъ вѣтъръ и студъ, ами на **заве[а]т — зад ве[а]шка**, както казватъ, и отъ хора, далечко отъ отъ нѣкой друмъ, закрити въ нѣкоя долчинка, котловинка или горичка, дѣто да се не вижда отъ всѣкждѣ, а при това и при едно налитане колибата отъ лоши хора да намира челядьта бързо и сгодно скривалище въ гората и пещеритѣ.

Освѣнъ това, както споменахъ и прѣди малко, хората въ Родопитѣ обръщатъ внимание при постройката на колиба, собствено кжща, домъ за живѣене, и на повѣрията. Надъ гробища и при стари гробища не строятъ, при пещери тоже, па и при всѣко мѣсто, за което се е пороцило и се знае нѣкое прѣдание за лоши духове (**самодиви, боле[а]хчици, таласо[а]ме[а], дракусе[а]** и пр.), или пъкъ нѣкоя лоша случка. За нѣкои колибаци и сега поради това сж създадени и цѣли легенди и повѣрия, че еди кое си село или селце неможе да се увеличава. Тъй напр. за селото Нарѣченъ, бивша Рупчоска околия, казватъ, че е най-старото село въ тоя край, но неможе да се увеличава и напрѣдне, а си стои въ сжщото положение, каквото е било и прѣди 100 200 години.

Слѣдъ колибитѣ, които прѣдставятъ най-стария типъ постройки за жилища въ Родопитѣ, идатъ селскитѣ кжщи, т. е. жилищата въ селата, които тоже сж произлѣзли отъ колибитѣ. Въ общия си видъ и структура всички човѣшки жилища въ Родопитѣ си приличатъ, ала все пакъ има категории съ извѣстна типичность. Тукъ ще дамъ чъртежътъ и описанието на нѣколко най-стари типове кжщи, каквито още сж запазени въ нѣкои Ахж челебийски села.

(Слѣдва).

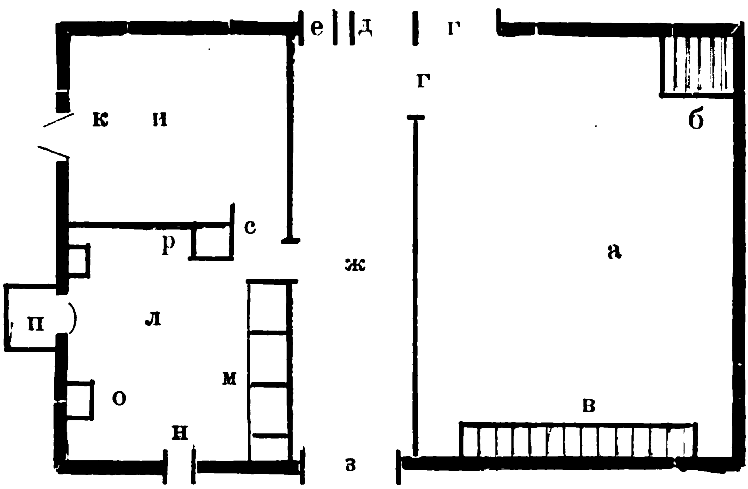

Доленъ катъ.

И четиретѣ стѣни сѫ каменни отъ обикновени камъне съ калъ градени и на всѣки 60—80 см. височина (разстояние) въ самитѣ зидове прокарани и стегнати паралелно съ зидътъ дървени прѣчки – **кошаци**, които нѣкѫдѣ се виждатъ отвънъ, а нѣкѫдѣ сѫ вградени вѫтрѣ въ зидоветѣ. Дебелината на зидоветѣ е отъ 60 до 80 с. м., но ако нѣкоя отъ стѣнитѣ е **дулмо**[а], т. е. служи за подпора на пръстьта при наведено мѣсто, тогава зидътъ на тая стѣна се прави и по дебелъ.

Височината на долния етажъ е колкото единъ човѣшки ръстъ, обикновено отъ 2 до 2½ метра. Земята отдолѣ е изравнена и сбита, честишъ постлана съ плочи каменни или пъкъ съ калдаръмъ, за да не се рони. Вратата сѫ обикновено еднокрили (б), но доволно широки, често пѫти и до 2 м. широчина. На прѣдната стѣна (г) на горния етажъ подъ самия му подъ е оставенъ отворъ, длъгъ отъ 2 до 3 метра, високъ ½ м. и съ дебели дървени прѣчки. Тоя отворъ служи за провѣтряване и освѣтляване. По стѣнитѣ още при изграждането имъ оставатъ отъ вѫтрѣ дупки (в. в.), които се казватъ **ракли** и служатъ за оставяне прибори за добитъкътъ и оборътъ. Освѣнъ това по стѣнитѣ забучватъ и дървени **кукал'ки**, закачалки, на които се окачватъ **зобил'ницитe**[а], торбитѣ, въ които даватъ зобъ на конетѣ. На срѣщуположната стѣна оставятъ въ стѣната

и единъ видъ малко прозорче на голѣмина толкова, че да не може да се промуши и влѣзе човѣкъ (д). Това е **прол'уф**, прѣзъ който се изхвърля съ лопата торътъ. Въ единъ отъ жглитѣ заграждатъ съ дървени прѣчки малко пространство за телцитѣ — **тел'че^а^рник, кồчур** (ж), или пъкъ за нѣкоя скоро отелена крава. На задната стѣна около на 80 см. височина отъ земята на длъжъ сж скованп отъ дъски и дървета ясли (е) за добитъкътъ. Вратата се затварятъ отвжтрѣ съ **с'урм'о^а^**, която е дебело дълго дърво, врадено въ стѣната (и) наполовина и се прѣвлича посрѣдъ вратата и забучва въ срѣщната стѣна. Въ жгълътъ срѣщу вратата има малка **скàличка** (к) — сълбичка, по която се слиза и качва за горния етажъ. Цѣлиятъ доленъ етажъ (А) по тоя начинъ е отрѣденъ само за добитъкътъ и приборитѣ по оборътъ. Изобщо се казва **под'ник**, по нѣкждѣ и **л'аф** (въ нѣкои помашки села и въ рупскитѣ). Въ тоя оборъ често пжти се държатъ нощѣ и овцетѣ, ако сж малко на брой, но ако сж повече, стопанинътъ имъ прави особно помѣщение — **са'о^а^**, която е съ каменни стѣни, ниска на земята и съ отдѣлна стаичка за овчарьтъ.

Горенъ катъ.

Височината на горния катъ е не по-голѣма отъ 2 метра. Цѣлиятъ е раздѣленъ по срѣдата (ж) съ по-

тонъ. Едната половина (а) служи за плѣвня, дѣто се събира и пази храната за добитъкъкъ. За провѣтряване тя нѣма прозорци ,а вмѣсто такива на лицето на отпрѣдната стѣна отгорѣ на длъжъ, както въ долния етажъ, се оставя отворъ (в) на дължина, колкото е цѣлата стѣна на плѣвнята, високъ около $^1/_2$ метъръ и съ отвѣсни дървени прѣчки до толкова гжсти, че да не може да се промушва и пада храната (сѣно, слама) на вънъ. Отъ оборътъ за плѣвнята както и за цѣлия горенъ катъ се излива и слива по сълба (б), която отгорѣ на подътъ се захлупя съ дървенъ капакъ. Храната (сѣно, слама, царевичина и др.) се вниса направо въ плѣвнята прѣзъ вратата (г), които сж дважъ и трижъ по голѣми отъ вратата за хора, честишъ голѣми толкова, че свободно може да влѣзе натоваренъ конь съ сѣно. Понеже колибитѣ сж всѣкога на наклонени площи, то дюшемето отъ горна страна се изравнява съ повръхностьта на земята и затова за горния етажъ се влиза направо безъ сълби, или ако се случи и да бжде 20 - 50 см. по-високъ етажътъ, прави се груба каменна сълба. До самитѣ врата за плѣвнята сж малкитѣ врата (д) за челядьта. До тѣхъ (е) въ стѣната е оставенъ отворъ съ голѣма плоча отдолѣ; това е **мие̯ªлник** или **ливник** за миене. Тая страна на колибата е раздѣлена на двѣ не равномѣрни отдѣления: първото къмъ горния край е малко (и), това е **клет** (килеръ), дѣто се пазятъ дрехи и друга покжщнина, па и храната за челядьта. Клетътъ нѣма прозорецъ, а има оставено малко отверстие въ стѣната къмъ дѣсно (к), прѣзъ което отверстие едва може да влѣзе домашната котка. За клетътъ се влиза отъ стаята за живѣене прѣзъ врата (с), скрити задъ кжщнитѣ, тъй щото клетътъ стои закритъ отъ чуждо око. Стаята за живѣене е доволно голѣма (л) и обикновено се казва **коªща**. Тя има двойни врата, но все еднокрили, защото при стѣната на клетътъ е издигнатъ дъсченъ **одеªр**, на който половината нагорѣ служи да се пастрятъ покривкитѣ, постелкитѣ и възглавницитѣ на челядьта, а половината на долѣ до подътъ е добрѣ обкованъ съ дъски **хамба̀р** за зърнени храни. Отъ другата стра-

на нькъ кьмъ потонътъ въ продължение на цѣлата стѣна сѫ направени отъ дъски (м) **пулѝци** за сѫдоветѣ, **дулàпеª** за хлѣбъ и други яденета и отдолѣ **мусàндри**, тоже за подобни съестни прѣдмети. Долапитѣ и мусандритѣ се затварятъ съ вратички, а полицитѣ сѫ открити, само съ лавици за нареждане сѫдоветѣ. Такива долапи има и въ каменната стѣна(о) отъ двѣтѣ страни на огнището. Стаята се освѣтява съ едно не голѣмо прозорче (н) на лицето. То е тоже съ дървени прѣчки, а отвѫтрѣ нощѣ се затваря съ дъсчена вратица, **канàт'** На другата стѣна, десната, по срѣдата до стѣната е огнището. То е продълговатъ квадратъ отгорѣ постланъ съ пръсть, добрѣ притъпкана и олѣпена. Въ стѣната е пробита дупка и прилѣпната отвънъ (п) пещьта за печене хлѣбъ. Пещьта е цѣла отъ камъкъ и калъ сградена и подпрѣна съ дървени дереци, поставени надъ голѣми камъни въ земята. Въ стѣната е изграденъ на горѣ коминьтъ. Стаята има дъсченъ таванъ, а потонътъ, килерътъ и плѣвнята сѫ безъ тавани. По гредитѣ отгорѣ есень накачватъ царевица за сушене, па служи и за запазване прѣзъ цѣлата зима вмѣсто хамбаръ. По потонътъ въ стаята и клетътъ вмѣсто гвоздеи сѫ забучнати по стѣнитѣ дървени куки — **гач'увеª** — за окачване на тѣхъ разни прѣдмети. Вратата на плѣвнята и за потонътъ се затварятъ отвѫтрѣ съ дървени **сирмѐ**, както на оборътъ. а на кѫщнитѣ врата и плетьтъ съ дървени **мандал'ки** и само въ ново врѣме съ желѣзни ключове.

Покривътъ на колибитѣ е четирекриленъ, покритъ съ плочи, но честишъ и съ дъски или слама.

Колибарството е много разпространено въ цѣлитѣ Родопи, а най много у помацитѣ и за него самитѣ географски и поминъчни условия спомагатъ да сѫществува и ще сѫществува и за въ бѫдеще. Помашкото население изключително се поминова съ дребно землеѣлие и скотоводство, между които и дърводѣлство. Всѣко сѣмейство се стреми да си припечали повечко работна земя и ако сполучи да концентрира такава въ едно мѣсто повечко, то първата му грижа е да си построи колиба и се установи да живѣе тамъ и ра-